

ספרים

היוצאים לאור

עלידי

חברת מקיצי נרדמים

תשע"ג

ראשי החברה

הוועד הפועל בישראל (ירושלים)

שולמית אליצור

יושבת ראש

משה אידל

חגי בקשמאי

אברהם גרוסמן

יעקב זוסמן

אהרן ממן

מרדכי עקיבא פרידמן

שמחה עמנואל

מזכיר כבוד

חברי כבוד

שמואל אשכנזי, ירושלים	שניאור זלמן ליימן, ניריורק
מלאכי בית אריה, ירושלים	חיים סולובייצ'יק, ניריורק
זאב בן חיים, ירושלים	שמואל סירא, פריז
משה גיל, תל-אביב	יוסף ינון (פנטון), פריז
אהרן דותן, תל-אביב	שלמה קלמן רייף, קיימברידג'
נחמן דנציג, ניריורק	בנימין ריצ'לר, ירושלים
חנה טורניאנסקי, ירושלים	ראובן שמחה שטיינר, ניריורק
מנחם כהנא, ירושלים	מנחם חיים שמלצר, ניריורק

מתרדמת הגנזים לארון הספרים מאה וחמישים שנה למקיצי נרדמים

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשע"ג

הפצה: mekize.nirdamim@gmail.com

מסת"ב 3-012-462-965-978

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

נדפס בישראל

Printed in Israel

החוברת

לכבוד יובל המאה וחמישים

של מקיצי נרדמים

נדפסה במאה וחמישים עותקים

עותק זה מספרו

תוכן העניינים

9	פתח דבר
	גדולה וענווה
11	שולמית אליצור
	עורו ישנים משנתכם: על ספרים ששינו את פני המחקר
15	שמחה עמנואל
	חברת מקיצי נרדמים מברלין לירושלים: חשיפת ספרות
	הסוד באספקלריה של המחקר ושל אוריינטציה תרבותית
21	משה אידל
	שורשיה של חברת מקיצי נרדמים במזרח אירופה
33	יונתן מאיר
	דובב שפתי ישנים
47	חיים סבתו
51	פרסומי מקיצי נרדמים, תרכ"ד-תשע"ג
59	ראשי חברת מקיצי נרדמים

פתח דבר

ביום רביעי, ד' בכסלו תשכ"ד, נערך בספרייה הלאומית בירושלים כינוס לציון מאה שנה (או, כדברי ש"י עגנון באותו כינוס, 'מאה שנה ושנה') לייסודה של חברת מקיצי נרדמים. הדברים שנאמרו באותו ערב הופיעו בחוברת מיוחדת; קדמה לה חוברת קטנה שיצאה בשנת תרצ"ח לציון מלאות שבעים וחמש שנים לחברה.

ביום חמישי, כח בסיוון תשע"ג, שב ונתכנס ציבור נכבד בספרייה הלאומית לציון מאה וחמישים שנה לייסוד מקיצי נרדמים. בערב זה צוין מפעל חשוב נוסף: סיום סריקתם הממוחשבת של כל ספרי מקיצי נרדמים, והעלאתם לאתר הספרייה הלאומית. מעתה ספרי מקיצי נרדמים – כולל ספרים שאזלו מן השוק זה מכבר – נגישים בגרסתם האלקטרונית לכל קורא. תודתנו נתונה לעובדי הספרייה הלאומית ולראשיה, ובפרט למנהל הספרייה, חברנו חגי בךשמאי, על מבצע הסריקה ועל הפקת ערב העיון.

רוב המאמרים הנדפסים בחוברת זו מבוססים על הדברים שנאמרו באותו ערב. חלקם באים כנתינתם בערב העיון, וחלקם נערכו ואף הורחבו מעט בידי הדוברים ונוספו בהם מראי מקום ואסמכתאות.

בחבורות היוכל הקודמות הוקדש מקום רחב לתולדות ייסוד החברה ולשנותיה הראשונות. חוברת זו ממוקדת לא בחבלי הלידה, אלא בהערכה כוללת של מאה וחמישים שנות פעילותה של החברה, לעתים תוך חלוקתן לתקופות שונות ועיון בתופעות תרבותיות או מחקריות המשתקפות בפעילותה ובפרסומיה, ולעתים במבט כללי ומקיף.

דברי הסיכום אינם דברי סיום: פעילות מקיצי נרדמים נמשכת, והעושים במלאכה מתכוננים להוציא לאור בקרוב עוד כרך מקיף של 'קבץ על יד' בצד ספרים חשובים אחרים. נקווה שנזכה להמשיך ולהפיץ את תורתם של קדמונינו, ויהי נעם ה' עלינו, ומעשה ידינו כוננהו.

די וואן

ר' יהודה הלוי זצ"ל.

יוצא לאור עתה הפעם הראשונה

על ידי חברת

מקיצי נרדמים

מתוך ספר ישן אשר ביד

שמואל דוד לוצאטו

איש מריאסטי

מרבין תורה בפאדובה.

מגלה ראשונה

כוללת פ"ו שירים

עם הקדמה והערות מאת שד"ל.

Divan.

Lyck, 1864.

Herausgegeben im Selbstverlage des Vereins M'kize Nirdamim.

(L. Silbermann.)

שורשיה של חברת מקיצי נרדמים במזרח אירופה

יונתן מאיר

ההיסטוריה של חברת מקיצי נרדמים משונה למדי. היא נוסדה מאוחר מדי, גוועה מוקדם מדי, וקמה לתחייה מספר פעמים במקומות שונים. הדפיסה הרבה שעה שהיו לה מעט חברים, והדפיסה מעט כשהיו לה הרבה חברים. אנו מציינים מאה וחמישים שנה לפעילותה – אך ודאי שלא היה רצף של ממש בכל אותן שנים. עם חבריה נמנו תלמידי חכמים מובהקים, חוקרים ממזרח ומערב, ואף על פי כן חכמים רבים, שוודאי הזדהו עם עקרונות החברה, לא הצטרפו לשורותיה. ראשיתה בפרסום רב וכל חבר, תומך וסוכן זכה לאזכור בעמוד של עיתון עברי, וסופה במלאכה הנעשית מתוך צניעות רבה המוכרת בעיקר ליודעי ח"ן. הדפסת הספרים הייתה מלווה לעתים באי סדרים ובמעין בטלנות – אך המהדורות שנדפסו היו נקיות ומזוקקות. החברה עברה ממזרח למערב, ממערב לארץ ישראל, וביטאה בכל מקום הלכי רוח שונים. חבריה השתנו ללא הרף, כמו גם מגמותיה, אך לא חל שינוי בסוג הספרים שהדפיסה ובאיכותם. ואם לא די בכך, הרי שרבים אינם מודעים כלל לקיומה של החברה, אך הספרים הרבים שהדפיסה נמצאים ביד כול. היסטוריה מעין זו, לחברה כל כך קטנה, מצריכה בוודאי מונוגרפיה שלמה, וזאת עוד לפני שדנו בטיבם של הספרים, בגורלם ובדרך בה שינו את פני המחקר. אוסיף רק אבנים קטנות לאותו בניין היסטורי, שעוד ראוי שיבוא מי שישלימו. קווים ראשונים לתולדות החברה העמיד אפרים אלימלך אורבך בחוברת לציון מאה שנה למקיצי נרדמים, ואוסיף על דבריו מזווית שונה במעט. ניתן לדבר על שלוש תקופות מרכזיות של פעילות החברה, תקופות שהיו שונות זו מזו באופן משמעותי. תקופה ראשונה בפרוסיה

המזרחית בראשותו של אליעזר ליפמן זילברמן, בעל 'המגיד', תקופה שנמשכה עשר שנים, ועיקר הצלחתה במזרח אירופה; תקופה שנייה בברלין, שאברהם ברלינר ניהלה ביד רמה, תקופה שנמשכה למעלה מעשרים שנה ועיקר השפעתה במערב אירופה; ותקופה שלישית בארץ ישראל, שעם ראשיה נמנו בין השאר דוד ילין, שמחה אסף וש"י עגנון. ואולי אנו עומדים זה מכבר בפתח תקופה רביעית. גם אם כך הוא, על שלב זה נוכל לדבר כמנהג אנשי שלומנו רק בעוד חמישים שנה. אומר כמה מילים על כל שלב ושלב ואתמקד בכמה נקודות הנוגעות לפרדה היסטוריה של החברה, ליחסים בין מזרח למערב ולזיקת חברת מקיצי נרדמים לפרויקטים שאיימו לבלוע אותה חיים. בתוך כך אומר גם דבר מה על שורשיה במזרח אירופה.

תקופה ראשונה

ייסודה של החברה בכרוז רב עניין שנדפס בשלהי שנת 1861 בעיתון 'המגיד' שעליו היו חתומים יחיאל מיכל זקש, נתן אדלר הכהן ואליעזר ליפמן זילברמן ('מקיץ נרדמים', המגיד ה', גיליון 36 [ה בתשרי תרכ"ב], עמ' 225–226). הייתה שם קריאה גדולה להדפיס כתבי יד עבריים ישנים המונחים בקרן זוית, להדפיס ספרים נדירים, ואם ירווח להדפיס גם ספרים של מחברים בני אותו זמן. הכרוז הידוע לא היה חידוש מוחלט. לא היה כאן דבר ראשוני, אלא שיא של תופעה ששורשיה נטועים היו עמוק במזרח אירופה, או ליתר דיוק: בקרב משכילי מזרח אירופה. הפרויקט היה חלק מעולם ההשכלה המתונה, שעיקרה יצירת קהילה מדומיינת שהעברית עומדת ביסודה; קהילה המדובבת טקסטים ישנים, ברוח רומנטית, בכדי להציג רצף של דורות ורצף של אמונות מסוימות. במובן זה יש חשיבות מרובה לא רק לטקסטים שהדפיסו אלא גם לטקסטים שבחרו שלא להדפיס, כפי שניכר למשל מהרתיעה מהדפסת כתבי יד קבליים. כמעין שורשים למקיצי נרדמים יש לראות לא רק את מפעליו הפוריים של לודוויג פיליפסון בגרמנית (דבר שהדגישו רבים מהחוקרים

וראש להם גצל קרסל בכמה ממאמריו), אלא גם את המפעלים הדומים יותר, ואולי מינוריים יותר, פרי עמלם של משכילים בני מזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה התשעעשרה, שחלקם נעו בחוגי האליטה הרבנית ולא הרגישו כנטע זר בעולם זה. דוגמאות נאות לכך ניתן למצוא בכתבי העת 'כרם חמד', 'בכורי העתים' ומאוחר יותר 'חפש מטמונים', 'בכורים', 'החלוץ', 'אור תורה', 'מגד ירחים', 'אוצר חכמה', 'היונה', 'קיקיון יונה' ו'התחיה'. בכתבי עת אלו והדומים להם הביאו לדפוס כתבי יד מרובים והתחילו בבירור סוגיות שונות הנוגעות להם. היה זה ביטוי למגמה רווחת בקרב משכילים אלו, שנעו גם במערב אירופה, הגיעו לספריות שונות ועסקו בהעתקת כתבי יד עבריים. ההתעוררות למחקר היסטורי ופילולוגי, ובכלל זה מחקר שמביא לההדרת כתבי יד, לא באה להם בהכרח מרוחות המערב אלא מתוך תחושת רנסנס פנים יהודי שעיקר כוחו היה בשולי האליטה הרבנית במזרח. על כל פנים ברור שהגבולות בין מזרח למערב נעשו מטושטשים למדי. אחדים מכתבי היד גם הצליחו אותם משכילים להדפיס, דוגמת ספר 'ארי נהם' שהתגלגל בין משכילים באיטליה ובגליציה עד שנדפס בשנת 1840. כתבי יד אחרים נדפסו בקונטרסים מיוחדים מתוך ספריות פטרבורג, לונדון ופריז, וחלק מהדברים נתגלגלו בדפוס דווקא בקבצים שונים בגרמנית, בין השאר ב'אוריינט' של פירסט. היה זה ביטוי לקבוצה של משכילים מלומדים ללא הכשרה רשמית וללא תמיכה מסודרת אך עם להט משותף. אחד מאותם משכילים רבניים היה החכם המסכן אליקים גצל המילזאהגי, שהתאונן בשנות הארבעים שכתבי יד עבריים שוכנים עזובים בספריות הגדולות ברחבי אירופה ואין מי שיתעורר לקבצם יחד למקום אחד ולהדפיסם (דבריו אלו, לצד חיבור שלם בשם 'זהרי ראביה', נשארו גם הם בכתבי יד ומעולם לא נדפסו). פעילות זו הביאה רבים מהם לנדוד בין ספריות ברחבי אירופה ולחלום על גוף מאגד, רחב יותר מכתב עת זה או אחר. התעוררות זו הביאה כבר בשלב מוקדם לפעילות מקבילה או זהה לזו של מקיצי נרדמים. נעשו כמה ניסיונות להקים במות להדפסת כתבי יד עבריים, ומפעלים דומים להפליא למקיצי נרדמים הוקמו בשנות

החמישים והשישים. כך למשל התכנית בדבר 'קרית ספר לחכמי ישראל', מעשה ידי יצחק אייזיק בן יעקב; אגודת 'מעוררי ישנים' של צבי הירש פיליפובסקי; מפעל הכינוס של מיכל וואלף, לו קרא 'זמירות ישראל', והדפסתה של ספרות קלאסית בוורשה תחת השם הכללי 'חכמת ישראל' בשנות השישים (על העניין האחרון ראה ש"י אברמוביץ [מנדלי מוכר ספרים], עין משפט, זיטומיר תרכ"ז, עמ' 57-60). לא רק שהמטרות היו דומות לאלו של מקיצי נרדמים, אלא שהיו אלו אותם אנשים שהזדרזו להצטרף ולברך על המפעל החדש. אם כן במה התייחדה חברת מקיצי נרדמים? החידוש לא היה בראשונות, בשיטתיות, בדיוקנות או בריבוי החכמים, אלא בדרכי הארגון (בין השאר בביסוס החברה על חתומים מראש המשלמים דמי חבר), בפרסום המוצלח, ובניסיון לשוות לפרויקט באופן גלוי אופי לאומי רחב (דבר שהבינו היטב רוב המצטרפים, משום שזו הייתה גם מתכונת עיתון 'המגיד').

גם אם הצטרפו לחברה חכמים מופלגים (שבסופו של דבר עשו את המלאכה), היה זה למעשה מפעל של איש אחד, הוא אליעזר ליפמן זילברמן, איש עסוק למדי, שבעצמו לא נתפס כתלמיד חכם שבידו לעסוק במלאכה מעין זו, והוא דאג יותר לארגון והיה מעין יזם, תועמלן ושתדלן גם יחד. המלאכה הייתה אטית. דפים רבים של עיתון 'המגיד' נתמלאו בדברי התנצלויות על איחור בהדפסת הספרים, על המניעות ועל הבלבולים, כמו גם בתחינות שימהרו ויצטרפו למפעל ויחתמו, ואלו שחתמו שימהרו וישלמו, כדי שהספרים יראו אור כסדרם. עם כל המזרות שבידיעות הרבות בעיתון, או בקונטרסים הקטנים שבהם רשומים שמות החתומים, הרי שהצלחת ייסודה של החברה, במקום שאחרים נכשלו, הייתה דווקא בעניין זה. זילברמן הבין היטב שאדם חפץ ששמו יופיע בדפוס, שהוא ייתפס כחלק מדבר גדול בעל ערך לאומי, ורתם את העיתון למפעל כמעין גוף על-קהילתי בדרך מתחכמת למדי.

אין להתפלא שבתקופה זו הצליח זילברמן לגייס את רוב החברים ממזרח אירופה דווקא, שפרויקט זה היה נאה בעיניהם, בין אם היו

משכילים ממש ובין אם היו רבנים הפתוחים לחכמת ישראל. הפרויקט של 'המגיד' המשיך למעשה מגמות מוכרות היטב, שלא היה בהן ניצוץ רדיקלי, ושבנקל ניתן היה להזדהות עמן. גם אם בראש החברה עמדו חכמים מברלין, וינה, לונדון, קניגסברג ופריז, הרי שמצב החתומים היה שונה לחלוטין. במקום אחד הלין זילברמן שיש יותר חתומים בבגדד מאשר בברלין, ובאיזו עיירה נידחת בגליציה מאשר בקניגסברג (המגיד ט, גיליון 43 [יט במרחשוון תרכ"ו], עמ' 337). מבחינתו היה זה כישלון של המפעל הלאומי שניסה ליזום. משהו על הפרדוקסליות של המצב ניתן למצוא באותו מאמר, שבו התלונן כדרכו על מיעוט החתומים (שהיו אז לערך אלף ומאתיים). וכך כתב:

האם לא יוכל היהודי האשכנזי להתפאר בספרי רבינו יהודה הלוי וגבירול ז"ל כאשר יתפאר בספרי שיללער, געטהע וכדומה, והצרפתי בספרי וואלטאירע, רוסי, הוגא, סי וכדומה, והבריטני בספרי בולווער, דיקענס וכדומה וכו' וכו' (שם).

אך החברה היהודית לא ראתה בספרים שהדפיס תחליפים לוולטר, גיתה או שילר, בייחוד לאור העובדה שבמקיצי נרדמים כמעט ולא נדפסה ספרות יפה. דבר זה בוודאי היה בעוכריה לא רק מבחינת הקהל הקורא גרמנית או צרפתית, אלא מבחינת הקהל שאליו פנה זילברמן באופן מיוחד – ועליו הוא נשען – אלו שישבו במזרח אירופה. עד כמה העריץ קהל זה דווקא את הסופרים החיים, או אלו שחיו בסמוך לזמנו, ניתן לראות ב'קרן הקיימת' עבור מקיצי נרדמים שהוקדשה בהשתדלות מתתיהו שטראשון, קרן שהוקמה 'לזכר המליץ אברהם מאפו'. אך דווקא בחירתו של שם זה העצימה את הפער בין תכניות החברה לרצון של הקהל הרחב ולגיבוריו התרבותיים. אף על פי כן נתקנאו בזילברמן עורכי עיתונים אחרים, ובהם עורכי 'המליץ' ו'הלבנון', מתוך מחשבה שעצם הקמת החברה העלתה גם את מספר המנויים על העיתון, ובעל 'הלבנון' אף כתב בשנת 1867 על הקמת חברה מקבילה לחברת מקיצי נרדמים, דבר שלא עלה בידו להשלים (הדברים עלו על לבו בשל הפסקת הדפסת ספר 'אבן ספיר').

מנגד זעק מבקר חריף כאברהם אורי קובנר על ספרי הדרוש והפלפול שהדפיסה החברה, שטוב היה לבערם מן העולם ולעסוק בספרים חיים. הרי כתבי היד המודפסים עתה הם 'גל של הבל שלא בא עוד לעולם' המונח על 'הגל הבל הגדול אשר כבר יש אתנו', וכל זאת רק למען 'הוסיף צחנה' ('חקר דבר', כל כתבי אברהם אורי קובנר, מהדורת י' זמורה, תל-אביב תש"ז, עמ' 43). אפילו משה ליב ליליינבלום, ששירו הראשון בדפוס עסק בשבח החברה ונדפס באחד הכרכים הראשונים שלה (מ"ל ליליינבלום, 'רנת הבקר', בראש הספר: הערות ותקונים לס' תשובות הגאונים והדיואן, ליק תרכ"ו), שיר שבו קרא בין השאר: 'עורו הקיצו הו ספרי הקדש' ו'קומו הקיצו, חכמת ישראל הוציאו מקבר', דיבר מעט מאוחר יותר בגנות אלו המדובבים שפתי ישנים ושוכחים את החיים, וכתב בשירו הסאטירי 'קהל רפאים': 'פי הבלי מתים יקרו שבעתים / מחכמות החיים תחת שמים / כל עוד ירבה המת ימים בקבר / בן ירום קרנו בין זרע עם עבר!...' / על בן יאבו פי נרדמים יקיצו / ולדובב שפתותם בספס יריצו / ולחיים אם יישנו לב לא ישימו / יפלו, יפלו, אותם לא יקימו / אם גם רבים ספרי חיים יקרו / מרב ספרי קדם אשר נבערו!...' (מ"ל ליליינבלום, קהל רפאים, אודסה תר"ל, פרק יד, עמ' 93-94).

בשנים אלו הלכו ונדפסו ספרי אברהם מאפו, יהודה ליב גורדון ומנדלי מוכר ספרים, והתעוררו רוחות חדשות, ששינו גם את פני עולם ההשכלה. הרומנים בעברית וביידיש, או קונטרסים מהפכניים למיניהם, היו נאים לבריות מטקסט עברי נשכח שהתעורר לחיים. אם חפצו בנושנות בעברית דווקא הרי ששטו על ספרו של היינריך גרץ – דברי ימי ישראל – בתרגומו של שפ"ר, ולא על מדרש קדמון. לא הייתה זו 'עת רעה לספר עברי' כדברי זילברמן ('ע"ד חברת מקיצי נרדמים', המגיד יב, גיליון 25 [ד בתמוז תרכ"ח], עמ' 200), אלא עת רעה לספרים מסוג ידוע. בניגוד לפיליפסון ומפעליו בגרמנית לא חפץ זילברמן כלל להדפיס ספרים דוגמת אלו של גרץ, והנתק בינו לבין רובו של קהל הקוראים הלך והתרחב. את המצב תיאר יפה יהודה ליב קנטור באחד ממאמריו על פעילות מקיצי נרדמים שכתב בשנת 1887:

'החברה ההיא מצאה לה עוזרים ותומכים רק בין חכמי הדור, בין דורשי קדמוניות וחוקרי צפונות; בין ראשי החברה היו אנשים אחדים, אשר נקבו את שמותיהם בשערי הספרים רק לתפארת הקריאה בעלמא; החכמים האחדים אשר היו מתעסקים בהוצאת הספרים העתיקים באמת לא היו מן היושבים בצל הכסף; והקונים והקוראים – הם כמעט לא ידעו כי יש חברה "מקיצי נרדמים" בעולם; וכל הספרים אשר הוציאו היו מונחים בקרן זוית באין קונה [...]. לא הצליחה חברת מקיצי נרדמים בפעלה בימים ההם; הדור הישן לא שם אליה לב, יען אנשים משכילים עמדו בראשה וגם הדפיסו שירים (גם אם שירי ר' יהודה הלוי), והדור החדש לעג לה ולמטרתה ותהי בעיניו כדורשת אל האוב ואל הידעוני' (יהודה ליב קנטור, 'בקרת ספרים', בן עמי: ספר עתי לתורה למדע ולספרות, פטרבורג 1887, עמ' 61-62).

השנים בהן הגה זילברמן את המפעל היו שנים שבהן חל שינוי עצום בקהל הקוראים העבריים. אם קודם היה קל לגייס חברים בשל הפנייה גם אל משכילים וגם אל יראים, הרי שהתמונה השתנתה לחלוטין משגבר רצון הציבור בספרות אחרת. כך למשל קרא אלכסנדר צדרבוים (עורך 'המליץ'), בהתרסה לא קטנה כלפי זילברמן, להקים חברה מקבילה למקיצי נרדמים שעניינה הטבת גורלה של הספרות העברית החדשה, או ליתר דיוק הטבת מעמד הסופרים העבריים החיים ('משען סופרים', המליץ ז', גיליון 3 [כה בשבט תרכ"ז], עמ' 17-18); וחברת כ"ח לא חפצה לתמוך בחברת מקיצי נרדמים אלא אם כן תדפיס ספרים 'מועילים' לפי השקפתה (כך עולה מההתכתבות בין בער גולדברג לזילברמן, השמורה בכתב היד 'קובץ אגרות', פריז, כ"ח H 424 A). זילברמן, שהעמיד יסוד איתן לחברה, לא הצליח לשווקה כחלק מספרות התחייה הלאומית, והיא נתפסה בעיני רבים כשריד אחרון של השכלה מתונה ומאובנת. בשנות השבעים חלש עליו לבו של זילברמן ולא עסק עוד במלאכה עד שהחברה שקעה ונעלמה.

בשנת 1876 עוד ניסה שלמה בובר לעורר את המקיצים וכתב לזילברמן בהרחבה 'באיזה אופן להקימה ולהקיץ את המקיץ' (איגרות שלמה בובר אל זילברמן, הספרייה הלאומית בירושלים, אוסף

שבדרון). זילברמן אמנם התרגש מהדברים וגולל בדברי תשובתו את תולדות הרעיון, שמן הראוי שלא להזניחו: הרי סוף כל סוף טרח ויגע בענייני החברה בכל לב ונפש זה שנים רבות. הוא הציע לחדש את החברה ברוח קוראיו במזרח אירופה, קרא לחבר קול קורא חדש ולסדר ועד שמנהלו יהיה מתתיהו שטראשון ולצדו יעמדו שלמה זלמן חיים הלבפשטס (שזח"ה), רפאל נתן נטע רבינוביץ ושלמה בובר. הוא גם זירז את בובר שיפעל, 'כי באמת אם לא תתבטל החברה מכל וכל, מאד נחוץ להראות אותות חיים מקרבה בזמן הקרוב' (איגרת זילברמן אל שלמה בובר, הספרייה הלאומית בירושלים, ארכיון שלמה בובר, 4⁰1222/286). אך אותות אלו לא באו אלא שנים מאוחר יותר ובידי מלומדים שונים בהחלט, ועד אז ספרי החברה נותרו עזובים במחסנים ולא נמכרו במשך שנים רבות (י"ז זלקינד, 'מודעה', המגיד לב, גיליון 40 [יב במרחשוון תרמ"ט], עמ' 320).

תקופה שנייה

במקום שזילברמן נכשל ראו אחרים דווקא הצלחה, וכאן אנו מגיעים לתקופה השנייה בתולדותיה של מקיצי נרדמים ולתחייתה בשלהי שנת 1884 בברלין. עתה נוסדה 'חברה חדשה תחת השם הישן' שבראשה עמד אברהם ברלינר לצד אברהם אליהו הרכבי, דוד קויפמן, דוד גינצבורג, שזח"ה ואחרים. חידוש החברה נקבע למועד סמלי למדיי – היום בו מלאו תשעים שנה לזקן החכמים בדורנו, הוא יום טוב ליפמן צונץ. הקול הקורא שהפיצו לחידושה של החברה לא היה שונה בהרבה מזה שהפיץ בזמנו זילברמן, וחלק מהחברים המייסדים היו פעילים גם בגלגול הראשון של החברה, אך הושם דגש על הפנים החדשות, שהנה החליטו לחדש את החברה 'ביתר שאת ובסדר יותר נכון' ('קריאה באזני אחינו בני ישראל יושבי רוסיה ופולין', המליץ כ, גיליון 98 [ח בטבת תרמ"ה], עמ' 1609-1612).

ברור ששוב לא חפצה החברה לצרף לשורותיה את כל בית ישראל, או לא האמינה שביכולתה לעשות כן, והיא התמקדה בעיקר בצירופם

של תלמידי חכמים שגילו עניין בכתבי יד ברוח מדעי היהדות. בשנים אלו, שעוד דרוש להעמיק בהן, התהפך לחלוטין מצב החתומים. על החברה נמנו כמה מאות חברים ומספר ספריות. רובם באו מגרמניה ולא מהמוני מזרח אירופה שלשווא ניסו לגייסם באמצעות קולות קוראים בעיתונות היומית, בייחוד בעיתון 'המליץ' שהפך מעין שופר לחברה, כשם ששימש 'המגיד' כשופר לחברה בתקופתה הראשונה. המעבר היה למעשה מחברה שמצטרפים אליה בשל זהות לאומית אל חברה המהווה ערוץ מחקרי, כמעין סניף מתון של מדעי היהדות בגרמנית. גם אם בין ראשי החברה נמנו חכמים מארצות שונות, נדמה שהקהל היה מצומצם למדי. הכיוון היה מדעי יותר, מסודר יותר, וגם אם היו לה פחות חתומים הרי שהדפיסה הרבה יותר ספרים, במהדורות חשובות ועשירות יותר. בין הספרים בלט גם 'קבץ על יד' (שהולך ונדפס עד לימינו), שעניינו בהדפסת כתבי יד קטנים שאינם מחזיקים ספר שלם. בתקופה זו נעשו גם מספר ניסיונות אורתודוקסיים לחקות את פעילות החברה, כשם שהתעוררו אחרים למפעלים מקבילים (ראה למשל את ה'קול קורא' לייסוד חברה דומה בירושלים בשנת תרל"ז: אוסף לתולדות הישוב בא"י, הספרייה הלאומית בירושלים, 4⁰1203, תיק 144). מפעלים אלו עוד ראויים לסקירה נרחבת, ודי לנו כרגע בעצם ציון עובדת קיומם. על כל פנים, כשם שלחברת מקיצי נרדמים היו חברים ידועים והיא לא הצליחה לפרוץ את גבולותיה, כך קרה גם לחברות המקבילות, שרובן כלל לא הצליחו להוציא יותר מספר אחד. עם זאת, צדק אייזיק הירש וייס שכתב: 'בתשוקה עזה אחזה קנאת סופרים אחרת בימינו את כל הלבבות יחד, והיא: בהתחרות זה את זה להוציא ממסגר אסירים בחשך, הם כתבי יד קדמונים אשר שנות מאות כבירות שכנו דומם מעופרות בעפר בבתי אוצרי הספרים' (א"ה וייס, 'קנאת סופרים', האסיף ד [תרמ"ח], עמ' 219).

תקופה זו הגיעה לקיצה בשנת 1905, וגם אם החברה המשיכה ופעלה בגלגול נוסף עד שנות השלושים והדפיסה ספרים חשובים, הרי שעליית מפעלים אחרים, אולי רדיקליים יותר, כמעט סתמה עליה את הגולל. על החברה באותן שנים כתב א"ל לוינסקי ברוח סאטירית

שהיא מעין 'משיח שקר' ספרותי, שבאה לעורר ונמצאת ישנה: 'חברת מקיצי נרדמים, אמת כי היא כולה שלנו, אבל יען כי כל ימיה תבלה בחברת "נרדמים", הנה האצילו הנרדמים גם עליה – ויתנמנמו וירדמו מעט, לפעמים יקיצו משנתם, ויגהקו ויפהקו, ויתמודדו ויפתחו את עיניהם וידפיסו איזה ספר, אבל עוד מעט וינומו, ושנתם תערב עליהם' ('הלבוש והמעטפה', המליץ לג, גיליון 109 [טו בסיוון תרנ"ג], עמ' 2). הדבר העיקרי שנתחדש באותן השנים היה הקמת מפעל תחייה לאומי רחב בהרבה ממה שהציעה חברת מקיצי נרדמים: כוונתי למפעל הכינוס של חיים נחמן ביאליק, שעורר גל של מפעלים דומים במזרח ובמערב, והניב מאות ספרים מגוונים למדיי (לניסוח ראשוני של התכנית, שלימים קיבלה ביטוי גם בתכניות המפורטות של הוצאות שונות, ראה ח"נ ביאליק, 'הספר העברי', השלח כט [תרע"ג–תרע"ד], עמ' 413–425). קהל הקוראים העברי היה צמא לאותם ספרי כינוס, שאת רובם כתבו חוקרים מומחים בתחומם. תכנית הכינוס, שאומצה בידי מו"לים רבים (בין השאר בהוצאות 'דביר', 'מוריה', 'אשכול', 'עינות' ועוד הרבה), הניבה אמנם גם היא את הדפסתם של כתבי יד, אך מתוך מטרה שונה בהחלט ובאופן שונה למדיי. לא כל כתב יד גנוז נדפס, ונעשה בירור וזיקוק של הטקסטים כך שיהפכו לטקסטים חיים לאומה המתחדשת (במובן זה יש דמיון רב, דווקא כאן, לפועלו המוקדם של פיליפסון). רק בשלב זה הפכו שירי אבן גבירול ור' יהודה הלוי לטקסטים לאומיים והלכו ונדפסו במהדורות שונות. היה זה גלגול חדש ומתוחכם של אותה תכנית לאומית של זילברמן, אשר במובנים רבים ייתרה את מפעל מקיצי נרדמים כמפעל בעל היקף רחב.

תקופה שלישית

בשנת 1933 נזדרזו כמה סופרים וחוקרים לחדש את החברה בארץ ישראל, בהם גם ש"י עגנון, ובשנת 1936 חודש גם קבץ על יד. תקופה זו היא התקופה השלישית של החברה. ראשיה בעת הזאת המשיכו את המגמות של החברה בברלין, וחלק גדול מחכמיה אף עבדו במקביל באוניברסיטה החדשה שבירושלים או היו חלק מהאליטה

האינטלקטואלית שבעיר. גם אם מיכל רבינוביץ (מזכיר החברה) הצהיר שבכוונתו לגייס חברים 'מקרב העם', בכדי לשמור על 'נכסי הרוח הלאומיים' (מ' רבינוביץ, רשימה ביבליוגרפית של ספרי חברת "מקיצי נרדמים" ליובל השבעים וחמש: תרכ"ג-תרצ"ח, עם סקירה כללית על תולדות החברה ופעולותיה, ירושלים תרצ"ח, עמ' 7-8), הרי שהמצב היה רחוק מאוד מהמציאות, או שהעם שעליו דיבר היה שונה מאוד. הפער בין מפעלי הכינוס הפופולריים – שהביאו באותן שנים לייסוד מוסד ביאליק ומוסד הרב קוק – לבין ספרי מקיצי נרדמים, העמידו את החברה בשוליים, כמפעל של חוקרים עקשנים שמדפיסים ספרים נאים. משהו על הפרדוקסליות של מצב זה ניתן למצוא בדברי חיים נחמן ביאליק, שגם אם היה בשלב מסוים חבר נכבד בחברה, ופעל רבות לעורר נרדמים, הרי שזעק שוב ושוב על כך שחכמי המערב – ובכללם חברי מקיצי נרדמים – ממיתים את היהדות, ויש לעסוק בחקירת הדברים לשם העתיד. לטענתו, יש לעקור את הטקסטים הישנים מרשות היחיד של המחקר המדעי ולהכניסם לרשות הרבים של ספרות הדור; להחיש את מעשה הכינוס והבניין, ולהעדיפו על פני העיסוק בפירורים עבור אנשי מדע; והוא סבור שמקור הרעה הוא 'באותה מחיצת הברזל שעומדת ומפסקת זה שנים רבות בין עבודת המדע שלנו בארצות המערב ובין זו של היצירה העברית, החיה והמתמדת, בארצות המזרח' (ח"נ ביאליק, 'מכתב אל העורכים', דביר: מאסף עתי לחכמת ישראל, בעריכת י"מ אלבוגן, י"נ אפשטיין ונ"ה טורטשינר, ברלין תרע"ג, עמ' XI; הנ"ל, 'לכנוסה של שירת ספרד', כתבי ח"נ ביאליק, דברי ספרות, תל-אביב תרצ"ד, עמ' שסב-שסה). ובהקדמתו לשירי משה בן יעקב אבן עזרא (מהדורת ח"נ ביאליק וי"ח רבניצקי, ספר ראשון: שירי חול, ירושלים תרפ"ח, עמ' x) אף כתב:

לא פה המקום וגם לא מכוונת המסדרים היא לפגוע שוב, ולוא באצבע קטנה, בפצע האנוש של "חכמת ישראל" בדור יתום זה או להטיל קוצים בעיניה. עמידתה בימינו דלה וריקה כל כך אפילו בעיני עצמה עד שההתכבדות בקלונה לא תחשב עוד לגבורה.

הוא מתאר בהרחבה את הדקדקנות של אותם חוקרים ומסכם:

הזהירות היא מדה טובה, אבל יפה ממנה הזריזות, וביותר יש להעדיף את הזריזות על אותה הזהירות שמביאה לידי פרישה במקום שאנו מצווים על הדרישה. לא יתכן בשום פנים להוסיף ולהשלים עוד בדורנו עם הפשע הכבד של חבישת יצירות ישראל הגדולות בטמון. בגלל דקדוקים דקים באכין ורקין של שנויי נוסחאות וחלופיהן הרי אין בשום פנים לדון לגניזה ולרקבון את גופי היצירות. סוף סוף לא הם נבראו לשמש אמצעים לדקדוקי מחקר, אלא להיפך. יגלו נא תחלה דברי היצירה עצמם ונראים פנים אל פנים – וסוף השכלול לבוא. צמאים אנו לראותם כמו שהם. ואם גם יש פחד מפני אחריות מדעית, עליו להסוג אחור מפני פחד גדול ממנו: שמא יעברו בינתים "ימי הרצון", וכל היקרות הגנוזות יבלו במחשכי עולם ויכחדו באפס תקוה'.

ימי הרצון האלו היו בוודאי אותם ימים של התגשמות החזון הלאומי, שהחייאת טקסטים לא הייתה בהם בבחינת מליצה בלבד אלא חלק מחזון של כינוס פזורי הרוח 'למען החיותם חיים חדשים' (ח"נ ביאליק, דברי ספרות [הנ"ל], עמ' שסב). הדרישות המחקריות הגבוהות של מקיצי נרדמים נתפסו בעיניו כחלק מאותן מחיצות בין הטקסט לעם. אמנם ניתן לראות בכל אותם מפעלים חלק ממכלול גדול אחד, שחלקיו מזינים זה את זה (דבר זה הדגיש גרשם שלום בדברים שנשא לציון מאה שנים לחברה: חברת מקיצי נרדמים, תרכ"ד-תשכ"ד, ירושלים תשכ"ד, עמ' 24). אך ההבדלים ניכרים לעין ואין ספק שהם ניכרו היטב לציבור הרחב שנזקק לספרים.

סימנה של התקופה השלישית של חברת מקיצי נרדמים, שאולי אנו עומדים בסיומה, הוא יציאה מהפולמוסים הידועים שהיו נחלת אחינו בני ישראל באירופה אל תוך מערך חדש של מו"לות עברית ומדעי היהדות בארץ ישראל. מחזון של תחיית האומה דרך הפצת השפה העברית, הפכה החברה להוצאה אקדמית מכובדת להדפסת כתבי יד עלומים ונדירים, מהם מוכרים יותר ומהם מוכרים פחות. אמנם חזון

הכינוס עדיין מלווה את העוסקים במלאכה, אך אין החזון נפרש עוד ברבים בעיתונות היומית כחלק מתחיית האומה בזמן החדש. יש בכך דווקא סימן לנורמליזציה, והוא גם סוד הצלחת החברה והמשך קיומה בימים טרופים אלו. אין היא נדרשת להאצה מצד מוסדות לאומיים, והיא נשארת תלויה ועומדת על יחידי סגולה. עם זאת, יש לקוות שמוסד לאומי יתמוך במעשים מעין אלו ביתר שאת, שהרי שורשה של החברה הוא בחזון זהה למשל להקמת בית הספרים הלאומי בירושלים. במובן זה, אין טעם לספרייה לאומית ללא 'קרית ספר', מכונים לכתבי יד או מקיצי נרדמים.

היום שוב אין חברת מקיצי נרדמים מתחרה עם פרויקטים מקבילים, וייחודה ומעלותיה ידועים לכל. מאה וחמישים שנה לפעילותה הקנו לה מקום מיוחד ויוצא דופן. אין לנו אם כן, אלא לסיים בדבריו של זילברמן: 'הננו מקוים לתשועת ד' שהנרדמים יקיצו' (ע"ד חברת מקיצי נרדמים', המגיד ז', גיליון 49 [ו' בטבת תרכ"ד], עמ' 392), וכידוע שמעשה זה של הקצת נרדמים הוא מעשה נצחי, עד לתחיית המתים ממש, במהרה בימינו אמן כן יהי רצון.